

ХАНДИЙ

Олена Олексіївна
alkhandiy@ukr.netк.е.н., доцент,
Східноукраїнський
національний університет
імені Володимира Даля

УДК 314.18:330.34

ФОРМИ САМООРГАНІЗАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В
МЕЖАХ СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇFORMS OF SELF-ORGANIZATION INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN
SOCIAL INTEGRATION

У статті розглянуті форми соціальної самоорганізації внутрішньо переміщених осіб та складові соціальної інтеграції. Наведені приклади позитивного та негативного впливу самоорганізаційних процесів на інтеграцію ВПО у громади.

В статье рассмотрены формы социальной самоорганизации внутренне перемещенных лиц и компоненты социальной интеграции. Приведены примеры положительного и отрицательного влияния самоорганизационных процессов на интеграцию ВПЛ в громады.

The forms of social self-organization of internally displaced persons and components of social integration were considered in the article. Examples of the positive and negative impact of self-organization processes on the integration of IDP into the community were presented.

Ключові слова: соціальна самоорганізація, внутрішньо переміщені особи, соціальна інтеграція

Ключевые слова: социальная самоорганизация, внутренне перемещенные лица, социальная интеграция

Keywords: social self-organization, internally displaced persons, social integration

ВСТУП

З початку збройного конфлікту в Україні минуло декілька років, протягом яких держава вирішувала першочергові проблеми вимушено переселених громадян, пов'язаних з наданням тимчасового притулку, забезпеченням їжею, ліками, одягом, доступом до медичних та соціальних послуг. Багато питань врегульовано на законодавчому рівні, проте ряд питань залишається невирішеним. Внутрішні міграції населення досі знаходяться на високому рівні. З початку 2017 р. областями, що лідирують за кількістю переселенців, які знімаються з реєстрації, стали Запорізька (32688 осіб), Донецька (26865 осіб) та Кіровоградська (5234 особи) [1]. За період січень - квітень 2017 року найбільшого зростання кількості зареєстрованих ВПО зазнали Харківська та Київська області - 1816 і 1795 внутрішніх мігрантів відповідно. Не знайшовши доступного житла чи/та роботи з гідним рівнем оплати, ВПО мігрують в інші регіони і замкнуте коло проблем повертається, чи взагалі виїжджають на територію, невідконтрольну Україні.

Для переселенців, які знайшли роботу, що дозволяє сплачувати оренду за житло та утримувати родину, актуалізуються питання соціальної інтеграції у місцеві громади, пристосування до нового соціального середовища, встановлення соціальних контактів. За словами академіка НАН України Лібанової Е.М. основною соціально-політичною загрозою масштабного вимушеного переселення є суспільна дезінтеграція України [2].

Недопущенню суспільної дезінтеграції присвячена велика кількість проектів і програм міжнародних та

вітчизняних донорських організацій, які реалізуються на всій території України. Захисту прав ВПО, інтеграції у територіальні громади, використанню потенціалу переселенців, створенню умов для адаптації в нових життєвих умовах приділяється підвищена увага в роботах Е. Лібанової, О. Новікової, В. Антонюк, В. Ляшенко, Л. Логачової та інших представників наукової спільноти і соціальної сфери. В реальному часі з'являються нові підходи соціальної інтеграції, формується досвід подолання проблем внутрішнього переміщення громадян в умовах воєнних дій та фінансово-економічної кризи. Проте інтеграційні процеси залишаються надто повільними і потребують подальшого дослідження.

МЕТА РОБОТИ полягає у дослідженні інтеграційних та самоорганізаційних процесів в громадах під впливом масштабних внутрішніх міграцій.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У роботі використано загальнонаукові та прикладні методи досліджень: абстрактно-логічного аналізу та систематизації – для дослідження форм та прикладів соціальної інтеграції та самоорганізації; метод соціологічного дослідження – експертне опитування для визначення проблем інтеграції в територіальні громади внутрішньо переміщених осіб. Методологічною та інформаційною основою роботи є наукові праці, матеріали періодичних видань, ресурси Internet, нормативно-правові акти.

РЕЗУЛЬТАТИ

Інтеграція ВПО у місцеві громади є двостороннім процесом, який включає пристосування переселенців

до життя в новій громаді і пристосування громади до ВПО з урахуванням їх потреб і створенням умов для їх задоволення. Позитивною стороною цього процесу є зростання чисельності громади, заповнення вільних вакансій на ринку праці, обмін досвідом, зростання трудового потенціалу громади, залучення коштів донорських міжнародних організацій у вирішення проблем громади. Негативною стороною цього процесу може бути асоціальна поведінка нових членів громади, зростання рівня безробіття, зниження доступу до медичних та соціальних послуг представників місцевої громади, зростання конфліктності й ворожнього ставлення до ВПО тощо.

За Т. Парсонсом соціальна інтеграція включає чотири складові:

1. Культурну – ступінь злагоженості між культурними стандартами, нормами та зразками поведінки індивідів і груп.

2. Нормативну – слідування загальним цілям та цінностям, усвідомленню свого статусу в суспільстві та групі.

3. Комунікативну – обмін культурними досягненнями, інформацією та знаннями.

4. Функціональну – взаємозалежність між людьми, які включені в різні рольові структури, обумовлені суспільним розподілом праці [3, с. 28].

Окремо в різних роботах виділяють економічну, законодавчо-правову, ментальну, освітню, соціально-психологічну інтеграції. Розробка та реалізація заходів з урахуванням всіх складових за участю представників громади й ВПО дозволить досягти основної мети інтеграції - встановлення соціальних зв'язків між ними і подальше їх перетворення у єдину, цілісну громаду зі спільними цілями та інтересами.

Соціальна інтеграція сприяє зростанню соціальної самоорганізації та появі її нових форм. Соціальна самоорганізація являє собою спонтанні процеси виникнення різних форм соціальної взаємодії в суспільстві, соціальних групах, колективах, пов'язані із узгодженням соціальнозначущих цілей, забезпеченням гармонізації суспільних відносин.

В кризових умовах самоорганізаційні процеси стають інструментом протидії зовнішній загрози чи отримання додаткових благ шляхом використання внутрішніх сил та розкриття внутрішнього потенціалу, розвитку соціального капіталу. Життєві умови, в яких опинились внутрішньо переміщені громадяни України, є саме тими умовами, в яких форми самоорганізації стрімко розвиваються, оскільки стають інструментами виживання. У соціальних системах спостерігаються як позитивні, так і негативні наслідки самоорганізації та спільної дії учасників цього процесу. При цьому важливим завданням суспільства є недопущення негативних наслідків виникнення нових форм взаємодії членів громади в процесі пристосування до нового життя.

Форми та органи самоорганізації населення дозволяють інтегрувати ВПО в місцеві громади, брати участь в управлінні та розвитку останніх. В системі місцевого самоврядування ініціативні групи, громадські ради, громадські організації сприяють участі громадян у вирішенні місцевих проблемних питань,

питань розвитку території, встановленню соціального діалогу між владою та населенням.

За діючим законодавством «територіальна громада – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр» [4]. В той же час територіальна громада являє собою складну, відкриту, соціальну систему, якій властиві численні соціальні процеси, взаємодії, дії та відносини між її елементами. У цій соціальній системі постійно відбуваються зміни під впливом міграційного та природного руху, соціального та економічного руху населення, зміни їх форм взаємодії, зв'язків, відносин, обміну і маніпулюванням інформацією, дією зовнішніх та внутрішніх чинників. Інтенсивні міграційні внутрішні процеси в результаті воєнних дій вивели соціальні системи зі стану рівноваги, збільшивши рівень невизначеності статусу членів громади, руйнування соціальних зв'язків. Завдяки новим членам громади, виникають нові зв'язки, форми організації взаємодії. Соціальні процеси поєднують в собі елементи організації та самоорганізації, які, доповнюючи один одного, сприяють чи навпаки стримують їх розвиток.

У загальному розумінні самоорганізація – це властивість, здатність складних систем завдяки власним зусиллям (без зовнішнього керуючого впливу) упорядковувати свою структуру й (або) діяльність підсистем (компонентів) і в результаті – функціонувати зі зростаючою ефективністю.

Дослідження сутності категорії "самоорганізація" та особливості її застосування до соціальних систем дозволяє сформулювати таке визначення самоорганізації. Це виникнення в межах існуючої системи відносин та взаємозв'язків між представниками громади нових форм взаємодії на основі власного цілепокладання та цілездійснення, що супроводжується впорядкуванням відносин, накопиченням досвіду, формуванням нових неформальних структур без зовнішнього управляючого впливу, у результаті чого виникають синергетичні ефекти і змінюються можливості розвитку громади.

Без змін не буває розвитку, а для розвитку громади необхідна певна частка самоорганізаційної складової в її управлінні. Сучасні форми соціальної самоорганізації, які отримали розвиток останнім часом, це: створення громадських організацій ВПО та їх активна співпраця з місцевою владою; створення механізму громадського контролю за адресністю розподілу й використання бюджетних та донорських коштів на розв'язання проблем ВПО; створення спеціальних комітетів у місцевих радах з проблем ВПО, які очолюють обрані ВПО представники; участь у визначенні повноважень всіх посадових осіб щодо розв'язання проблем ВПО; конструктивна співпраця ВПО з неурядовими організаціями.

Експертне опитування представників територіальних громад, ВПО, громадських об'єднань і науковців, проведене у жовтні-грудні 2016 р. співробітниками Інституту економіки промисловості НАН України і за участю автора статті, дозволило отримати відповіді про найбільш ефективні форми самоорганізації, які

сприяють розвитку місцевого самоврядування. На думку опитаних, це створення громадських організацій та їх взаємодія з місцевою владою й створення механізму громадського контролю за адресністю розподілу та використання бюджетних і донорських коштів на розв'язання проблем ВПО, 61,8 % та 50 % відповідь відповідно.

Слід зазначити, що міжнародні організації (Міжнародна організація з міграції (МОМ), ПРООН, Рада Європи, Міжнародний фонд "Відродження" та інші) приділяють велику увагу співпраці з неурядовими громадськими організаціями. І саме можливість участі в грантових програмах донорських міжнародних організацій та впливу на місцеву владу і процеси децентралізації стимулювали появу нових громадських організацій та ініціативних груп, які надавали і надають гуманітарну допомогу, соціально-психологічну підтримку, проводять заходи з інтеграції ВПО у місцеву громаду шляхом організації і реалізації спільних акцій, конкурсів, свят, створення діалогових майданчиків.

З метою запровадження змін та вирішення проблем ВПО активні та небайдужі внутрішньо переміщені громадяни відновили діяльність своїх ГО та осередків Всеукраїнських ГО на території підконтрольній Україні чи створили нові. Наприклад, ГО «Фундація «Простір» створена внутрішньо переміщеними викладачами СНУ ім. В. Даля та студентами з Луганську (реалізує заходи, спрямовані на інтеграцію ВПО в громаду та розвиток молоді). У Старобільську жінками-переселенками створена ГО «Центр спільного розвитку "Дієва громада"», яка бере участь у розвитку громади та допомозі ВПО, інтеграції ВПО у місцеву громаду.

В Одеській області працює чорноморська «Рада вимушених переселенців», у Вінниці переселенці створили громадське об'єднання «Спільна справа», внутрішньо переселеними громадянами заснована «Всеукраїнська організація зі справ вимушених переселенців». Наведені приклади підтверджують існування таких чинників самоорганізації як протидія агресивному зовнішньому середовищу (порушення прав ВПО, соціальна дискримінація, обмеження прав голосування та вільного пересування по території країни тощо), та єднання на основі єдиних проблем та пережитої трагедії, негативного життєвого досвіду.

Велика активність щодо створення чи відновлення діяльності громадських організацій переселенцями та їх залученням до існуючих НУО спостерігається в м. Києві, зокрема це громадська правозахисна жіноча організація «Чайка», Гуманітарний штаб ГО "Всеукраїнська організація у справах вимушених переселенців" тощо.

Окремо слід відзначити інтеграційні процеси в роботі громадських об'єднань, в результаті яких виникають коаліції, мережеві ресурсні центри, Спілки громадських організацій, Всеукраїнські мережі організацій ВПО чи спільні проекти, що також є переходом від кількісної взаємодії до якісної в результаті спільної дії, що лежить в основі самоорганізації.

Наприклад, ГО «ЦСР «Дієва громада» та шість НГО Луганської і Донецької областей разом з

Громадською організацією «Центр громадської адвокатури» і Громадською організацією «Товариство Лева» реалізують проект «Громадський пояс Донбасу». У Запорізьській області створено Спілку громадських організацій «Запорізька мережа організацій ВПО», до якої входить 15 громадських організацій та ініціативних груп, як новостворені, так і не перший рік існуючі громадські організації, а також активісти з числа ВПО, які не є членами / членкинями організації [5]. У Житомирській області представниками місцевих і всеукраїнських недержавних організацій України, які створені вимушеними переселенцями та тими, що працюють в інтересах внутрішньо переміщених осіб, утворено Коаліцію з підтримки громадських організацій та ініціатив ВПО [6].

Систематизувати інформацію про ГО у м. Києві, які працюють з ВПО спробувала Адвентистська агенція розвитку і допомоги (ADRA- Україна) і отримала такі результати: 9 надають лише матеріальну допомогу першій необхідності: одяг, продукти, засоби гігієни тощо; 6 надають психологічні послуги; 5 – юридичні послуги; 5 сприяють у працевлаштуванні вимушених переселенців; 4 є комплексними координаційними центрами допомоги ВПО [7, с. 29]. Зазначені ГО взаємодіють одна з одною, перенаправляючи у профільні організації ВПО, у разі неможливості надання своїми силами допомоги.

У вирішенні проблем ВПО активну допомогу надають Ресурсний центр для допомоги вимушеним переселенцям, Координаційний центр допомоги вимушеним переселенцям, Координаційний центр допомоги «Восток-SOS», Центр зайнятості вільних людей, Новий Донбас, Донбас SOS, Крим SOS, Національна асамблея інвалідів України для людей з інвалідністю та членів їх сімей, переміщених із зони АТО, ГО «Кримська діаспора» (Юридична консультація для підприємців переселенців), ВГО «Магнолія» (Психологічна допомога сім'ям ВПО з дітьми), ГО «Агенція демократичного розвитку Донбасу» (Психологічні консультації), Комітет виборців України (Первинна правова допомога для ВПО: Одеса, Котовськ, Татарбунари), Громадська правозахисна організація «Права людини», Центр допомоги та консультацій для ВПО у (м. Рубіжне) тощо [8]. Зазначені організації є формою самоорганізації та здійснюють інтеграцію ВПО у місцеві громади.

Співпраця НГО з місцевою владою та створення нових механізмів взаємодії є проявом самоорганізаційних процесів, які включають обмін інформацією, ресурсами, розробку спільних стратегій, заходів та реалізацію спільних проектів, створення Громадських рад при міських радах, спеціальних комітетів у місцевих радах або посади помічника голови місцевої адміністрації з проблем ВПО.

Наприклад, ГО «ЦСР «Дієва громада», небайдужі старобільчани, представники Луганського національного університету ім. Т. Шевченка, ЛОУН бібліотеки ім. Горького, депутати міської ради створили ініціативну групу «STB – team», робота якої направлена на реалізацію громадських ініціатив молоді міста.

Представники двадцяти семи громадських та благодійних організацій, створених переселенцями та членами яких є місцеве населення, представники

ПРООН, бізнесу, міських рад, облдержадміністрації, райдержадміністрацій, сільських, селищних рад, науковці разом працювали над Стратегією розвитку Луганської області до 2020 року [9].

Окремої уваги заслуговують приклади стихійного об'єднання людей навколо вирішення конкретної проблеми чи надання допомоги. Нова форма самоорганізації членів громади виникла завдяки окремим волонтерам, активістам, волонтерським та іншої спрямованості громадським організаціям, які залучали і залучають гроші, різні речі для вирішення конкретної проблеми певної людини, родини чи громади.

Так, до 1 вересня северодончани збирають дітям ВПО канцелярське приладдя, періодично волонтерські організації звертаються до громади за допомогою у забезпеченні незахищених вертсв серед ВПО зимовим одягом та засобами гігієни. До Нового року громада брала участь у наповненні новорічних подарунків дітям ВПО. В дослідженні [10, с. 38] наводиться приклад юнака переселенця «Один студент, треба було робити операцію на коліно, бо став би інвалідом. То в Бориславі громада збрала 24000 грн.. Посадили на поїзд і в Києві зробили операцію». У Бахмуті «Люди передали свої крупногабаритные вещи – кровать, шкафы, – вынужденным переселенцам. Это крупногабаритные вещи, которые не понесешь в центр, где принимали продукты, одежду. Узнавали об этом при помощи стенда» [11, с. 39].

З іншого боку відомі приклади самоорганізації членів громади, які мають негативний вплив на інтеграцію ВПО у громади. «Прикладом такої ситуації може слугувати компактне проживання сімей ВПО з особливими проблемами та їх дітей, нерідко також з особливими проблемами, у санаторії ім. Пирогова курорту Куяльник (Одеса). Всього в санаторії мешкає біля 400 дорослих і 78 дітей з числа ВПО. Ця група, на думку фахівців та провайдерів послуг, є прикладом невдалої інтеграції. Ймовірно, тут виник ефект створення «соціальної капсули» – вимушені переселенці замкнулися в рамках своєї групи, вірніше декількох груп за критерієм території колишнього проживання – «донецькі» і «луганські». Більшість з них не мають бажання та мотивації до інтеграції. Такий ефект став результатом двох основних чинників - компактного проживання, тобто постійного спілкування в середовищі таких само вимушених переселенців, та наявності у більшості з цих сімей особливих потреб» [7, с. 16-17].

На думку грузинських соціологів компактне проживання ускладнює інтеграцію ВПО до грузинського суспільства: близько 2/5 тих, хто проживає в колективних центрах, підтримують стосунки переважно з ВПО [12]. Підтримка родичів для ВПО є важливою, але обмежує взаємодію з місцевими громадами та інститутами, що є основним джерелом формування об'єднуючого соціального капіталу [13, с. 27]. «Жінки із числа ВПО, які в першу чергу покладаються на родинні та дружні соціальні зв'язки, мають вищу ймовірність відчувати стигму з боку приймаючої громади, ніж ті, що орієнтовані на підтримку з боку ГО» [14]. В роботі [15] говориться про певну «стигматизацію», яку переживають мешканці Доне-

цької та Луганської областей, соціальний портрет яких у суспільній свідомості набув чітко окреслених рис – «російськомовний сепаратист, що голосує за представників «Опозиційного блоку» і слухає Кобзона».

Таким чином, небажання включатися до громади (через психологічні проблеми, упереджене вороже ставлення до інших соціальних груп) чи відсутність потреби інтеграції через повну задоволеність всіх потреб (завдяки членам родини чи друзям) призводить до виникнення нових форм самоорганізації – замкнених соціальних груп ВПО за певними ознаками.

ВИСНОВКИ

Тривалі воєнні дії на Сході України загострюють ситуацію з ВПО і актуалізують прийняття довгострокових рішень, а не лише реалізацію поточних заходів щодо вирішення сьогоденних проблем. Четвертий рік адаптації та інтеграції ВПО демонструє наявність глобальних проблем, які не в змозі самостійно вирішити кожна родина переселенців і неефективність чи недостатність діючих державних програм допомоги.

Виникнення нових форм взаємодії ВПО та представників місцевих громад сприяють інтеграції перших у місцеві громади переважно шляхом встановлення нових соціальних зв'язків, інформаційного обміну, реалізації спільних соціальних та бізнес-проектів, спільного відстоювання прав та протидії дискримінації ВПО. Створення громадських організацій та їх взаємодія з місцевою владою й створення механізму громадського контролю за адресністю розподілу та використання бюджетних і донорських коштів на розв'язання проблем ВПО вважаються найефективнішими формами самоорганізації, які сприятимуть розвитку місцевого самоврядування.

Економічні заходи з інтеграції ВПО мають підтримувати появу різних форм самоорганізації, пов'язаних з наданням взаємних послуг для своєї спільноти та сприяти розвитку соціального підприємництва.

Список використаних джерел

1. Миграция с оккупированных территорий: как изменилось количество переселенцев в регионах с начала года // Слово і діло. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.slovoidilo.ua/2017/04/20/infografika/obshhestvo/migraciya-okkupirovannyh-territorij-kak-izmenilos-kolichestvo-pereselencev-regionax-nachala-goda>.
2. Лібанова Е.М. Вимушене переселення з Донбасу: масштаби та виклики для України / Е.М. Лібанова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/Libanova2015.pdf>
3. Мосьондз М.В. Практики соціальної інтеграції сучасної молоді в українському суспільстві: монографія / М.В. Мосьондз; М-во освіти і науки України; Нац. гірн. ун-т. – Д.: НГУ, 2014. – 140 с.
4. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» № 280/97-ВР, прийнятий 21 травня 1997 року, у редакції 22 вересня 2016 року, у якій враховано 112 змін, внесених у 1998-2016 роках Законами Верховної Ради та тлумаченнями Конституційного Суду. Стаття 1 // Офіційний сайт

Верховної Ради України. – Переглянуто: 23 грудня 2016.

5. Ярко І. Із 15-ти в єдину: Переселенці об'єдналися у Спілку громадських організацій «Запорізька мережа організацій ВПО» // RegionNews.net. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://regionnews.net/ua/27/02/2017/23:11:45>.

6. Коаліція з підтримки громадських організацій та ініціатив ВПО // Онлайн-платформа "Громадський Ресурс Полісся". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ngo.zt.ua/coalition/>

7. Звіт за результатами дослідження потенціалу провайдерів соціальних послуг для дітей з числа внутрішньо переміщених осіб для їх інтеграції та розвитку у громадах / Єленева І.І., Козуб Л.І., Савва М., Січкач О.О., Пильгун Л.В. – МГО «Соціальні ініціативи з охорони праці та здоров'я». – Київ, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lhsi.org.ua/images/2016/research_IDP_ukr.pdf

8. База корисних контактів для ВПО // Громадський Простір. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prostir.ua/?focus=baza-korysnyh-kontaktiv-dlya-vpo>

9. Стратегія Луганської області 2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://strategy2020.lg.ua/index.php/strategiya-luganskoji-oblasti-2020>.

10. Звіт за результатами комплексного дослідження забезпечення потреб та дотримання прав внутрішньо переміщених осіб / Umbrella Research. – 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eidos.org.ua/wp-content/uploads/2016/03/Addition-2.-FG_Report_Umbrella1.pdf

11. Отчет о результатах исследования потребностей громад, участвующих в проекте «Поддержка стабилизации местных сообществ Донбасса» (октябрь – ноябрь 2015 г.). - Киев, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/otchet_ocenka_potrebnostey.pdf

12. Шляхи вирішення проблеми внутрішніх переміщених осіб: деякі уроки із зарубіжного досвіду / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/migrac_prob1-a598d.pdf

13. Смаль В. Дослідження «Внутрішньо переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція в приймаючих громадах» (За матеріалами Вінницької, Запорізької, Івано-Франківської та Полтавської областей) / Валентина Смаль, Олексій Позняк». – Київ, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pleddg.org.ua/wp-content/uploads/2016/05/IDP_REPORT_PLEDDG_edited_09.06.2016.pdf.

14. Балакірева О.М. Ключові аспекти соціальної інтеграції і адаптації внутрішньо переміщених осіб у контексті захисту їх соціально-економічних прав / Національний форум «Стан дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні» (підсумки 2014-2015 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/12/Ключові-аспекти-соціальної-інтеграції-і-адаптації-внутрішньо-переміщених-осіб-у-контексті-захисту-їх-соціально-економічних-прав.pdf>

15. Закірова С. Переселенці у нових громадах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2102:pereselentsi-u-novikhgromadakh&catid=8&Itemid=350.